

1925 чылдын август
31-де үнүп эгелээн

Национальная библиотека
Республики Тыва им. А.С. Пушкина
СЕКТОР
ГОСБИБЛИОТЕКИ

ШЫН

№23
(19362)

2020 чылдың
март 5
четверг

Хүннүн үнери — 06:21
Ажары — 17:47
Хүн дурту — 11:26

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

ВК

ФБ

Садар өртээ хостуг

12+

МЕРГЕЖИЛДИ БО ХҮНГЕ ДҮҮШТҮР ШИЛИИР, азы Тыва бодунуң инженерлерин, ужудукчуларын, тудугжуларын манап турар

Эрткен хүн-биле чурттаары болдунмас. Ол дугайында дүүн республиканың Баштыңының эгелекчи саналы-биле тургускан өөредилге албан черлериниң директорлар Чөвүлелиниң ээлчег-лиг хуралына чугааны чоруткан. Чугаалажышкын шынап-ла, маргылдаалыг сайгарылгага эрткен болгаш, бүгү чүүлдү чүгле аныяктар политиказының айтырыгларының талазы-биле көрүп турарын Ш. Кара-оол сөс чугаалап тура, демдеглээн.

(Уланчызы 2-ги арында). ➡

"Шынның" аалчызы

«КИЖИ БҮРҮЗҮНДЕ «ЧҮРЕК КУЛАА», «СЕТКИЛ КУЛАА» БАР. ОЛАР ДИРИГ ХӨГЖҮМНҮ СЕТКИЛИНДЕН ХҮЛЭЭП АЛЫР»

В.Халилов аттыг күрүне филармониязының директору, Тываның Баштыңының культура болгаш уран чүүл талазы-биле дузалакчызы Игорь Дулуш "Шын" солуннуң редакциязындан дорт эфирге уран чүүл дугайында лекцияны эрттирген, моон улай бо ужуражылгаларны өске-даа хөгжүмчүлөр, ыраажылар чорудар.

(Уланчызы 5-ки арында). ➡

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ 2019 ЧЫЛДА СОЦИАЛ- ЭКОНОМИКТИГ ХӨГЖҮЛДЕЗИНИҢ ТҮҢНЭЛДЕРИ

2019 чыл — макроэкономиктиг көргүзүлгөр-биле эки түңнелдерлиг чыл болган. «БТК групп» кызыгаарлаттынган харыысалгалыг ниитилел (даараан кылыглар бүдүрүлгөзи 2,5 катап көвүдээн) ажил-чорудулгазы-биле, үлөтпүр бүдүрүлгөзінде болбаазырадылга бүдүрүлгөзиниң индекси 47,6%, өскөн.

Тайылбыр: 2018 чылга деңнээрге, цех 2019 чылда кылыгларны 2,5 катап хөйге даараан, азы 1381,2 муң санныг чүүлдерни даарап үндүрген. Компания чылдың-на бүдүрүлгө продукциязының хемчээлин көвүдөдип, чылда 1408 муңну даараарын планнаан. Чыл эгезинден 69,7 муң санныг продукцияны бүдүрген.

Электроэнергия, газ база бус бүдүрүлгөзиниң индекси 6,8% өскөн, 2018 чылга деңнээрге, 11,5 хуу хөйге сугну хандырган.

Көдээ ажил-агый — 2018 чылга деңнээрге, улуг бода малдың саны 2,9 хуу өзүп, 172,0 муң баш четкен (инектин баш саны 74,7 муң башка, 2,7% көвүдээн), — 2018 чылга деңнээрге, шээр малдың баш саны 12,3 хуу өзүп — 1 миллион 274 муң баш четкен.

Чоннуң хуу ажил-агыйларында база көдээ ажил-агый организацияларында малдың баш саны өскөн. "Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг" база "Чемгерикчи инек малым" губернатор төлөвилелдери малдың баш санын көвүдеринге улуг салдарлыг болган. 2019 чылда 28 кижиге "Аргостартап" грантыны "Фермерлерни деткир болгаш көдээ кооперацияны хөгжүдөр системаны тургузар"

федералдыг төлөвилел боттанышкыны-биле алган. Шээр мал семирти азыраар шөлдер тудар 3 төлөвилел грантыларга төлөпиг болган: төп зонага 1000 баш малга — Кызыл кожуун, эгелекчизи "Арат" КБК; мурнуу-барыын зонага 1000 баш малга — Чөөн-Хемчик кожуун, эгелекчизи «Элбек»; соңгу-барыын зонага 1000 баш малга — Барыын-Хемчик кожуун, «Алаш».

2019 чылда сүт бүдүрер угланышкынны («Хүндү» КБК, СППК «Туранское» КБК база өске-даа) деткип, хөгжүткени-биле база Улуг-Хем кожууннуң Арыг-Бажы сумузунда сүт болбаазырадыр биче цехти тутканы-биле, сүт бүдүрүлгөзи 1 хууга өзүп, 64,7 муң тонна болган.

«Агрохолдинг Заря» КХН-ниң көдээ ажил-агый техниказын чаартып, Чаа-Хөл кожууннуң Шаңчы суурда тараа тарылгазын катап эгелээни-биле, Таңды кожуунда тараа шөлдерин 4,5 катап улгаттырганы-биле, 26,4 муң тонна тарааны бүдүрген (эрткен чылга деңнээрге өзүлдө 1,8 катап), дүжүткүрү 43,7% көвүдөп, 1 гадан 19,4 центнер болган.

Тудуг адыры. Чуртталга бажыңнарын ажылгалга кириери 16,9 хууга көвүдөп,

112,3 муң кв. метр четкен. 2019 чылда чаа чуртталга бажыңнарын ажылгалга кириер планни 18 муниципалдыг тургузулгар күүсеткен. Кызыл хоорайда 58,99 муң кв.м. оран-саваны ажылгалче кирип, чыл планын 84,3 % күүсеткен. Өнчүнүң шупту хевирлериниң организациялары 2019 чылда 90 чуртталга бажыңын, чон — 876 бажыңны, сад ажилдарын чорудар участоткарда — 52 бажыңны туткан. Ниитизи-биле 1702 чаа квартиралар ажылгалда кирген.

Эрткен чылга деңнээрге, тудуг объектилериниң санының болгаш хемчээлиниң улгатканы-биле, "Тудуг" ажил-чорудулгалыг ажилдың хемчээли 143,4% өзүп, 11027,9 млн. рубль болган. Бүгү республикада 280 объектини ажылгалда кириген. Ооң иштинде 100 ажыы — чаа тудуг объектилери. Ол дээр, 75 чуртталга бажыңнары, ооң санында өскүстөргө 64 бажың, 3 школа, уруглар садтарына ясли бөлүктүг 5 немелде тудуг, 6 культура бажыңы, 1 фельдшер-акушер пункт, чаа-гайжыдылга адырында 30 объект-тир. Оон аңгыда, социал 14 объектиге база хөй квартиралыг 60 бажыңга капитал септелгени чоруткан.

Транспорт адырында пассажир аргыштырылгасы 10% улгаткан (33,2 муң кижиге). Ооң мурнунда чылга деңнээрге, 2019 чылда регионнар аразында авиарейстер ужудуушкунунуң саны көвүдөп, калбарга-

нындан аргышкан пассажирлерниң саны 2,5 катап көвүдөп, 62,4 муң кижиге четкен (2018 чылда — 27,9 муң кижиге).

Садыглаашкында — рынокта эвес садыг организацияларының база хуу сайгарлыкчыларның үүрмектеп садыглаарын улгаттырганы-биле, үүрмек садыглаашкын саарылгазы 7% өскөн (26,2 млрд. рубль). Эртип турар ярмаркалар садыглаашкынның көргүзүүн бедиткен. 2019 чылда тус чер бараан бүдүрүкчүлериниң 794 делгелге-ярмаркалары болган (республика хемчээлдиг 9 делгелге-садыглаашкын, дыштаныр хүннүң 785 ярмаркалары). Сайгарлыкчы чоруктуң 9665 субъектиси база 1197 кижиге аңаа киришкен. Делгелге-ярмаркалар үезинде 57,4 млн. рубль түңгө бараанны саарган, 2018 чылдан 2% хөй.

Телекоммуникация адырында — чурттагы чонга телевидирлиг телекоммуникация ачы-дузазы 5,8% өскөн (1,4 млрд. рубль). «Харылзаа болгаш информация» ажилдыг организациялар 2019 чылда 2532,7 млн. рубльге саарылган, 2018 чылдан 14 % хөй. 2019 чылда социал ужуру-дузалыг 96 объектини интернет четкизиниң калбак ажылгалына кошкан. 40 школа, тус чер бот-башкарылгасының 28 органы, 21 ФАП, 5 техникум, 2 өрт кезээ интернет харылзаазының дүрген дамчыдар каналдарына коштуган. Чедери берге Тожу кожууннуң Тоора-Хемниң чурттакчылары интернет четкизи-биле хандырткан болза, Мөңгүн-Тайга кожууннуң Мугур-Аксы суурунун чурттакчылары 3G база 4G стандарттың соталыг харылзаазын ажылгап эгелээн.

gov.tuva.ru

Байыр чедириишкени

"Моолдун президентизиниң амы-хууда туружунун ачызында бистиң акы-дуңмалышкы республикаларывыстың аразында харылзаа моон мурнунда турганындан-даа артык чоок апарган дээр болзумза, хөөредиг эвес. Бедик албан-дужаалга келгеш, Тывага хамаарыштыр сонуггалын илередип, албан-ажыл езу-зу-биле-даа, мээң-биле амы-хууда-даа харылзааларны быжыг тудуп чоруурунга кончуг улуг четтириишкенини илередип тур мен. Ылаңгыя ажыл-иште чедиишкенини арга-дуржулгазын солчуп, кады-кожа төрөл чоннарга ажыктыг ажыл-херектерни амыдыралга кады боттандылар күзел-соруу дээш, база бистиң күрүневистиң баштыңы Владимир Путин ону шын сеткилинден хүндүлээри дээш, өөрүп четтирдим.

Моолдун президентизи Халтмаагийн Баттулгунун төрүттүнген хүнүн таварыштыр сеткилимниң ханызындан байыр чедирип, быжыг кадыкшылды база чонунун мурнунга улуг-улуг чедиш-киннерни күзедим!" – деп, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол бодунун социал четкилеринде арнында бижээн.

Моолдун президентизи Х. Баттулга аязы-биле.

Халтмаагийн Баттулга март 3-те 57 харлаан. Ол 1963 чылдың март 3-те Улан-Батор хоорайга төрүттүнген. 1963 чыл чөөн чүктүң моол календары езугаар Суг олуттуг Кодан чылынга хамааржыр.

1982 чылда Моолдун Чурулга уран чүүлүнүн училищезин «чурукчу» мергежилдиг дооскан;

1982-1986 чылдарда Моолдун уран чүүл комитетинге чурукчулап ажилдаан;

1986-1989 чылдарда – МАР-ның самбо болгаш дзюдо талазы-биле национал чыынды командазының кижигүнү. Самбо талазы-биле делегей чемпиону (1983), делегейиниң вице-чемпиону (1986, 1990);

1992-1997 чылдарда – «Жен-

ко» компаниязының чиңгине директору, 2004 чылга чедир Моолдун бизнес-структураларынга ажилдаан;

2004-2016 чылдарда – Моолдун күрүнениң Улуг хуралының кижигүнү;

2008-2012 чылдарда – Моолдун транспорт болгаш орук сайыды, 2012 чылдан тура – Моолдун үлетпүр болгаш көдээ ажыл-агый сайыды;

2017 чылда Демократтыг партиядан Моолдун Президентизиниң албан-дужаалынче кордакчы кылдыр депшит-тирген;

2017 чылдың июль 7-де президент соңгулдаларында тиилээн. Эрге-дужаалында июль 10-дан тура ажилдай берген.

✓ ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Кызыл кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының составында немелде дугайында
2020 чылдың март 3 № 94/499-7 Кызыл хоорай

«Кызыл кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының составын хевирлээр дугайында» Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының 2016 чылдың март 31-ден №130/630-6 доктаалында Кызыл кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының хевирлеттинген составында кандидатуралар талазы-биле саналдарны өөренип көргөш, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуттурар эргелериниң болгаш референдумга киржир эргелериниң кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 29-ку чүүлүнүн 11-ги пунктузун удуртуп болдуруп, доктаадыры болза:

Кызыл кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының составында:

Ольга Ким-ооловна Кызылоолду, 1964 чылда төрүттүнген, дээди эртемниг, пенсионер, комиссияның составында томуйлаары-биле «Чөптүг Россия» политиктиг партияның регионалдыг салбырындан саналдаан.

Ук доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы О.В. ФОРТУНА.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Т.Г. ОЮН.

МЕРГЕЖИЛДИ БО ХҮНГЕ ДҮҮШТҮР ШИЛИИР, азы Тыва бодунуң инженерлерин, ужудукчуларын, тудугжуларын манап турар

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Бо чылдың-даа, оон мурнунда-даа чылдарның доозукчулары Чаңгыс аай күрүне шылгалдаларында хөй кезинде гуманитарлыг угланышкынын эртемнерни шилип ап турарының дугайында медээлерни сайгарган. Ол эки бе азы багай бе? Ниитизи-биле-даа, аңгылап-даа көөр болза – ол багай. Республикада инженер угланышкынын тускай эртемниг кижилер чедишпейн турар, а гуманитарлыг эртемнер доозуп алган кижилер ажыл чоктар одуруун чылдан чылче чүс-чүзү-биле долдуруп турар. Социал адырларга ол өлүг дипломнар аар чүк болуп дүжүп, республика чыдып каап турар регионнарның санындан уштунмастан. Өөреникчилерниң келир үеде мергежилин шилип алырынче угланган ажилдар багай чоруттунуп турар дээрзин шупту билер. Ол ыш-каш школалар, ортумак болгаш дээди өөредилге черлери бот-боттарынга ажыктыг кады ажилдажылганы чорудуп болур дээрзин база шупту билип турар бис. Ынчалза-даа көскү

түңнелдер чок.

Школа директорлары ЕГЭ үезинде чүгле өөреникчилерниң дүжүрүп бижиirin болдурбас дээш, оларны кадарып, холундан тудуп, боттарының «арыг арын-нүүрүн» көдүрүп алыксап турарлар деп, Шолбан Кара-оол дорту-биле чугаалаан. Өөренири кошак үстүкү класстың өөреникчилерин, директорлар боттарының көргүзүгүлери эки болзун дээр сорулгалыг, школадан бүдүү үндүрүптер тава-рылгалар база бар деп чугаалар бар. Ам ынчаарга, Тыва Россияда аныяктарның болгаш элээдилерниң ортузунда кем-херек үүлгедир чоруктар талазы-биле мурнуку одуругда чоруп турарын чүү деп тайылбырлаары?

Уругларга эртем-билиг чедип алыр аргадан бериңер, шупту өөреникчилериниң тергиин өөреникчи кылыр деп сорулганы салбайн, оларны кезедиринче далашпайн, уруг бүрүзү аттестатты алыр, тускай эртемни, мергежилди чедип алыр эргелиг. Ынчангаш чаңгыс эвес чыл бо мындыг хуралдарга школа болгаш ортумак өөредилге черлериниң директорларының

ажылының түңнээшкенин, үнелээшкенин өскертир дугайында чугаалар чоруп келген. Сээң доозукчуларын ажилдап азы институт, училище, техникумда өөредилгезин уламчылап турар болза, сен эки директор сен. Өөредилге черлери биле директорнуң аразында керээ чардыңган, доозукчулары улаштыр ынаар өөренип чоруптар болза, база-ла эки ажыл.

Профугланышкын ажылы доктаамал чоруттунар ужурлуг. Шолбан Кара-оол чижек кылдыр «Межегейхөмүр» компаниязында 430 ажилчынның чүгле 70 кижиге – тывалар, а арканнары ээлчег езугаар республикада кээп ажилдап турар улус деп чугаалаан. Ында ажилчыннарның ортумак шалыңы 70 муң рубль. А ол «Межегейхөмүр» компаниязы тус черниң чурттакчыларын алыксавайн турарында эвес, аңаа ажилдаар тускай эртемниглеривистиң чедишпезинден болуп турар. Ол дээр-геле, ындыг угланышкынын мергежилдер шилип ап турар доозукчуларывыстың чогу-дур.

(Уланчылыг).
Алла ДОНГУР-ООЛ.

ХООЙЛУЖЕ ЭДИЛГЕЛЕРНИ КИИРЕРИН САНАЛДААН

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Российжи Чазактың вице-премьеры Марат Хуснуллинниң эрттиргени видео-конференц харылзаалыг хуралга киришкеш, күрүне чагы-биле туттунган хөй аалдыг бажыңнарда квартираларның 25-тен хөй эвес хуузу эскүс уругларга аңгылаар дээн 2018 чылда хүлээп алган чурумга хамаарыштыр саналдаан. Чаңгыс бажыңга ынча хөй санныг эскүстерни көжүрбес дээн эдилге хүлээп алдынган.

Тываның найысылалы Кызыл хоорайда эскүс уругларны чурттаар чер-биле хандыар программаның саадаашкыны ол кызыгаарлаашкында. Сөөлгү беш чылда республика чуртталга тудуунуң хемчээлин 6 катап өстүрген-даа болза, чаа тудугларның ниити санында хөй квартиралыг бажыңнар үлүү эвээш бооп артпышаан. Чылда чүгле 3-4 бажың дужааттынып

турар. «Өскүстерни бажың-биле хандыар программаны күүседип, оочурну чок кылыр дизе, 25 хуулуг квотаны үлээри-биле 400 «беш каъттарны» тудар апаар бис. Бистиң республикага болдунмас айтырыг-дыр. Ынчангаш, Тыва ыш-каш регионнарда ол норманы өскертирин саналдап тур бис» – деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан.

Республика Баштыңы тус

черниң онзагай байдалын өөренип көрбээн хоойлужудулгада база бир чөрүшкөк чүүлү чугаалаан. Суурларда өскүстер бажыңнарының тудуунга ол хамааржыр. Хоойлуда төпчүткен коммунал инфраструктура-биле хандырылган, бүрүн чаагай-жыттылган бажыңнары бээрин хүлээндирген. Тываның суурларында ындыг инфраструктура чок.

Марат Хуснуллин Тываның Баштыңы-биле чөпшээрэжи, РФ-тиң Чазанга сайгарып көөр кылдыр, Тыва ыш-каш ындыг регионнарның онзагайын өөренип, өскүстерге бажыңнар тудар болгаш үлээр чурумну өйлеп таарыштырган хоойлулар-же чогуур эдилгелерлиг пакетти киирер даалганы берген.

Ак Күске чылын уткуп тура, Кызылга, Кур-Чер суурга база ТывКУ-нун студентилери-биле ужура-жылгаларны эрттирип, дүрген ойнаар шыдыраага Россия база делегей чемпиону Сергей Карякин февраль 23-24 хүннеринде ужурашкан. Шыдыраа федерациязының президенти Ренат Ооржак-биле шыдыраа оюнунун амгы байдалын база сайзыралын чугаалажып ора, өгбелеривистиң «Аът болуру кулунундан, кижиле болуру чажындан» дээн мерген угаадының чиге сөглээн утказын сайгардывыс.

«Уш чүүл эртемниг оол» деп тоолда шыдыраачы оол — бичии чаштарга улуг үлегер. Тыва чоннун аразында Шыдыраа деп аттарлыг кижилерни ынчаар адаанында ханы утка-ла бар.

Амгы үеде «хөл-шыдыраа», «буга-шыдыраа» база ооң хевирлерин Шагаада ойнаары чаңчыл болган. Бурун өгбелеривистиң чаңчылдарын утпайн, сагып, гроссмейстерлер көвүдезин дээш, йөрээл сөстөрүн салды-выс: «Ажы-төлдүн, бүгү чоннун, ажил-ижи бүдүп турзун! Оранчуртту тайбыңчыдып, оолду-кысты ойнадып тур!» Бичии база элээди оолдар, уруглар аразында Сибирь девискээринин бирги чери дээш маргылдааларга шаңналдыг черлерни ап, Россияның 8 шыырак ойнакчыларының аразында тывалар база кирип турарлар. Тиилекчилерни белеткээринин аргаларын дилеп, делегей чергелиг гроссмейстерлерни-даа чалап,

ажылдадып турдуvus. Интернет дамчыштыр харылзаалыг бир өөредилгени шенедивис, база-ла янзы-бүрү чылдагааннар-биле шуудаваас болду.

Делегей чемпиону Сергей Александрович Карякинни Тываже чалаар деп бодал 3 чыл бурунгаар башка кирген турган. Бо чылын Спорт яамызының сайыды Субудай Монгуш Москвага травматолог-ортопед Темир Ондар-биле харылзааны кылган соонда, Сергей Карякин келгени бо. Делегей чемпиону 28 шыырак шыдыраачылар-биле ойнааш, шуптузун уткан. Ол ойнаарында шыырак белеткелин көргүзүп, 1 минута иштинде 3-4 көштерни кылып, 28 кижиле 4 шак иштинде ойнап доскан. Бодунун ойнаар чурумун кончуг сагырын шыдыраачылар, көрүкчүлөр эскерип, билип каапкан. Оюн эгезинде 4-5 көш соонда, ноянын солуп алгаш, улаштыр төптү эжелеп, бодаларын аай-дедир углап тургаш,

Көдээ ажил-агыйда

ӨВҮР КОЖУУНДА КЫШТАГЛААШКЫН

Малчыннар кыштаглаашкынны хүр-менди эртип турар. Сан-түң-биле алырга, 210 кыштаг бар, ооң иштинде 24 турлаг — аныяк өг-бүлелерниң. Кожуунда бода малдың баш саны 10258, шээр мал 131178, чылгы 7400 ажыг, сарлык 1000 ажыг санныг. Эрткен чыл-биле деңнээрге, мал бажының саны өзүлдөлиг болган. Чылгы малдың баш саны эрткен чылын 6499 турган, бо чылын 7000 ашкан, 14 хуу өскен. Мал бажын өстүреринин талазы-биле Өвүр кожуун мурнуку одуругда чоруп турар.

Бо хүннерде чаш малды онча-менди камгалап алыр дээш белеткел ажилдары чоруп турар, мал оолдаашкыны март 15-тен ыңай кидин түлүк эгелей бээр. Малчыннарга дузалажыры-биле кайда-даа ажилдавайн турар улусту болгаш Тываның күрүне университетинин студентилерин хаара тударын дугуржуп чугаалашкан.

А бөрүлери узуткаарының талазы-биле алырга, сумуларда бригадатарны тургузуп каан. Январь, февраль айларда 13 бөрүнү узуткаан, Солчур де-

вискээринге 2, Хандагайтыга 4, Сарыг-Хөлге 3, дөртү — Дус-Дагның девискээринге чораан. Бөрү узуткааны дээш акша шаңналын тургузуп, кожуунун саң-хөөзүнден 50 муң рубльди аңгылаан.

Оон ыңай, «Аныяк өг-бүлге — кыштаг» төлевилелинге 6 аныяк малчын шилилгени эрткеннер. Кыштаг-хораа тудар девискээрин аңгылап, белеткенип турар деп, Өвүр кожуунун көдээ ажил-агый эргелелиниң даргазы Хүлер-оол Ондар дыңнаткан.

Бистиң корр.

ШЫДЫРАА ТЫВА ХҮРЕШ ДЕГ САЙЗЫРАЛДЫГ БОЛУР

оюнну будаар, төнчүзүндө күжүн мөөңнөп алгаш, удар. Сөөлүндө 3 ойнакчы-биле хайым болур оюннарга бедик дуржулгазын көргүскөш, тиилээни кайгамчык. Улаштыр Каадыр-оол Алексеевич Бичелдей буга-шыдыраазын өөредип, кады ойнааш, хайымны чарлаан.

Эртенінде, февраль 26-да, Кур-Чер суурнун школазында шыдыраа клазынга барып, өөреникчилер-биле ужуражып, чедишкиннерни күззэн. Ол хүн кежээ 17:00 шакта ТывКУ-нун студентилери-биле ужуражылгазынга бодунун шыдыраага хандыкшы бергенин чугаалаан. Ол бодунун аңаа сонуггалын, 5 харлыг тургаш, телевизорга «Оол мерзе апаар» деп чарлал көргөш, көдүргөн. Ачазы ону чаптааш, шыдыраа садып алгаш, «ферзь» деп фигураны айтып берип, аразында ойнаар турганнар. Оон ачазы Донецк облазында Краматорск хоорайның шыдыраа клувунга кирип каан. Салым-чаяанныг оол 11 харлында мастер, 12 харлында гроссмейстер аттарны чедип алгаш, Гиннесс аттыг рекорд номунче кирген. 2009 чылда бодунун мергежилин бедидери-

биле, өг-бүлөзи Москва хоорайга көжүп келгеннер. Түңнелинде, 2012-2013 чылда дүрген ойнаар шыдыраага делегей база ФИДЕ-ниң Гран-при чемпиону болган. Дараазында 2013, 2014 чылдарда Ставангер турнириниң ФИДЕ кубогунун тиилекчизи болган. Делегей чемпиону ат дээш 2016 чылда Магнус Карлсенге уттурган. Ол адын эгидер дээш, 2022 чылда Магнус Карлсенге удур белеткенип турар. Амгы үеде үш тренерлиг болганынга дараазында харыны берген. Хүннүңе шыдыраага 500 хире оюннар

кээринге шыырак тренерлерни чалаарын сүмелзэн. Шыдырааны сайзырадырынга бо хүнде 20 хире школаларда шыдыраа класстары бар. Оларны шыырак дээди билиглиг спортчу тренерлер-биле хандыраарын шиитпирлээр апаар. Бо талазы-биле спортчу тренерлер белеткээр дээди школаны азы билиг бедидер институтту ТывГУ-га ажыдарын чедип алыры чугула. Аңаа методистерни, спортчу психологтарны, эмчилерни, менеджерлерни белеткээри болур. Улаштыр бүгү талазы-биле

Эң кол чүүл шыдырааны сайзырадыр удуртулганың стратегиязын тургузуп, база хоойлуну хүлээп алыры болур.

немежип турар. Оларның эң экилерин шилип, сайгарарына улуг дузаны көргүзүп, ажыктыг сүмелерни тренерлери берип турарлар.

Россияга бо угаан оюнун сайзырадырынга үлүүн кирип, Сергей Карякин МГУ-га шыдыраа клувун, школазын база Марий-Эл Республикага клубту ажыткан. Бистиң республикага баштайгы чемпионнар белет-

шын угланышкынның шыырак төлевилелди тургузар. Ол дээр-ге тускай шугумнуг (системалыг) методиканы өөредип, сүмелеп турар удуртулгалыг төптүн ажылы болур. Эң кол чүүл шыдырааны сайзырадыр удуртулганың стратегиязын тургузуп, база хоойлуну хүлээп алыры болур. Чижек кылдыр, тыва хүреш сайзыралы дег болур.

Алексей ЧАМБАЛ-ООЛ.

Ада-иелерге шенелде ЕГЭ

КОЛ-ЛА ЧҮҮЛ — ШЫЛГАЛДАГА ЭКИ БЕЛЕТКЕЛ

«Ада-иелерге ЕГЭ дужаар чаңгыс аай хүн» деп Бүгү-российжи акцияга республикадан 700 ажыг ада-ие киришкен. Бо акцияны ЕГЭ-ни (чаңгыс аай күрүне шылгалдазы) эрттиреринин чурумун хөй-ниитиге таныштырар сорулга-биле эрттирип турар. Аңаа Тыва 4 дугаар чыл киржип турары бо.

Акцияны бо чылын Улуг Тиилелгениң 75 чыл оюнга тураскаадып эрттирген. Доозукчу класстар өөреникчилеринин ада-иези төөгү эртемниге шылгалда дужааганнар. Республикага шенелде шылгалданы 21 пунктуга чоруткан.

Тываның кадеттер корпусунга доозукчуларның ада-иелеринден аңгыда, ТР-ниң өөредилге болгаш эртем сайыдының оралакчызы Елена Хардинова, ТР-ниң өөредилгезинин шынарын үнелээр институттун директору Согуң-оол Кыргыс дээш өске-даа өөредилге адырының специалистери база ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазының оралакчызы Ирина Бадырғы баштаан депутаттар киришкен.

Шылгалданың эртер чурумунун хөй-ниити хайгааракчылары — ТывКУ-нун студентилери

Саян Сат биле Сайын-Белек Хомушку олар.

Аудиториялар шыпшың, ада-иелер айтырылгала кандыг-даа «хопчу-кара», телефон дузазы чокка харылааннар.

«Бодумну шенеп көөр дээш бо акцияга кириштим. ЕГЭ дужаары ындыг-ла коргунчуг эвес чүве-дир. Төөгү бичии уттундура берген-дир, дыка солун болгаш кайгамчык-тыр» — деп, сагыш-сеткили ам-даа дүвүрел турарын депутат Ирина Бадырғы чугаалады.

Шенелде ЕГЭ соонда ада-иелер акция дыка ажыктыг болган деп түңнелге келгеннер. Доозукчунун авазы, Кызылдың 2 дугаар эмнелгезинин эмчизи бодунун сагыш-сеткили-биле үлешти: «Шылгалда үезинде уруумнун сагыш-

сеткили кандыг байдалдыг турарын билип алыксадым. Кандыг-даа дүвүрел турбады, безин эрттирилге пунктузунга хыналда (металлоискатель) эртери эпчөк, аңчыг боор дээн бодалым ам өскерли берди. Шынын чугаалаарга, хуудустар (бланк) долдурарынга бергедештим. Уруум ону шыдаптар боор, чүге дизе, школа-га оларны эки белеткээр болгай».

Кадеттер корпусунга эрткен шенелде ЕГЭ-ге 90 ада-ие кирип, шылгалдага таарзынганнар. «Кол-ла чүүл — эки белеткенир болза-ла, чедишкенин дужаап ап болур» деп түңнелди үндүргеннер.

Бистиң корр.

64 МУҢ ЧАШ МАЛДЫ КАМГАЛАП АЛЫР СОРУЛГАЛЫГ

Республиканың девискээринде Сүт-Хөл көдээ ажыл-агыйны хөгжүдөр талазы-биле арга-дуржулгалыг кожуннарның бирээзи. Чазак Даргазы 2019 чылда кожунга мал ажыл-агыйының чылын чарлаан. Бо ажылче ханылап кире бергеш, сайгарып эгелээрге, орук-чирик айтырыглары бирги ээлчегде шиитпирлээр хемчеглер болур дээрзин, чагырга даргазы Дайынчы Ондар бистиң корреспондентивис-биле интервью үезинде чугаалаан.

– Дайынчы Бавуужапович, бо чылын Сүт-Хөл кожунга хар улуг болган бе, байдал кандыг-дыр, кыштагларже орук-чирик, суггарылга айтырыгларының дугайында чүнү чугаалап болурул?

– Бо чылын черле ниитизи-биле чылыг кыш болуп тур. Бистиң кожунда ниитизи-биле 149 кыштаглар, ооң иштинде 40 кыштаглар ырак тайгаларда. Ылаңгыя Алды, Үстүү Ишкиннерде кыштагларга барып четтивис. Даглыг черлерде кыштагларда харчам чүгээр-дир, орук-чирик дуглаттынмаан. Чүгө харын суурнуң кыдында хөртүктөп каапкан улуг харны кожун чагыргазының ажилдакчылары, Төлээлекчилер хуралының депутаттары болгаш мал эмчилери-биле кады демнежи тургаш, аштап тур бис.

– Чаш малдың өзүлдезин кайы хире камгалап алыр сорулгалыг ажилдап турар силер?

– Мал оолдаашкыны чаа эгелеп турар, кидин түлүк үези бо-дур бо. Кожуунда 76 муң төрүүр хой, 3 муң өшкү мал бар. Бо чылын 80 хуу хире малдың чаш төлүн азы 64 муң шээр малды камгалап алыр сорулгалыг бис. Кыштаглаашкынче шупту 9 800 бода мал,

123 муң шээр мал, 4 муң 500 чылгы малды кириген.

– Мал чеминиң курлавыры четчир бе?

– Бо чылын 27 муң тонна сигенни кезип, белеткеп алган бис. Бурунгу чылын мал чеминиң белеткелиниң талазы-биле республика чергелиг мөөрейге киришкеш, "Беларус" трактор-биле шаңнаттывыс. Амгы үеде санап, түңнөп көөрүвүске, мал чеминиң 65 хуузу ажыглапкан, ынчалза-даа ам-даа 35 хуу сигенниң курлавыры бар. Бистиң кожун мал, чер ажил-агыйлыг болгаш, чылдың-на 4 муң гектар черге тараа культураларын, ооң иштинде суланы олуртуп турар, ол ышкаш 500 гектар черге тарымал сигенни өстүрүп алыр. Хой оолдаашкынының үезинде, малга сула, чарба дээн ышкаш хоолулуг мал чемин каап берип турарга, эки болур чүве.

– Суг хандырылганы канчаар шиитпирлеп турар силер, кудуктар четчир боор аа?

– Бо хүннерге чедир "Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг" деп төлөвилелдиң 5 киржикчилери малчыннарга кудуктарны каккан. Сүт-Хөл кожунда малчыннарның 80 ажыг хуузу ала чайгаар агып чыдар, кара суг-

лар кыдында кыштап чыдар болгаш, суг хандырылганы дугайында айтырыг чиди-биле тургустунмайн турар. Суур чоогунда 10 ажыг хире малчыннар боттары кыштаанче сугну сөөртүп ап, чаңчыга берген.

– Малдың баш санын өстүрер талазы-биле ко-

Чоокта чаа Тывага, ооң иштинде бистиң Сүт-Хөл кожунга кээп чораан даштыкы эртемденнер, тыва өггө хамаарыштыр бедик үнелелди берген.

жууннуң арга-дуржулганын чугаалап көрүңерем?

– Сөөлгү үш чылдарның дургузунда 15 көвүрүглерни септеп, кылып алдывыс. Бо ажилга чурттакчы чоннуң база киржип турары өөрүнчүг.

Кожуун чагыргазы кывар чаар чүүл болгаш тудуг материалдарын үндүрүп бээрге, суурларда кезек идепкейлиг тудугжу, шевер холдуг кижилер шеф дузазы-биле көвүрүглерниң септелге ажилдарын чорудуп турар. Оон аңгыда, тайгадан ыяш кезип, сөөртүп,

бадырып ап турар ыяш дилдирер пилорамалыг сайгарлыкчы кижилер көвүрүглерде адырлып, хоорлу берген манзаларны, быжыглап каан баганаларны солуп, септеп кааптар талазы-биле дугуружугланы база чедип алдывыс.

Ийиде, мал ажыл-агыйын бурунгаар хөгжүдүп, эки түңнелдерлиг ажилдаар дээр болза, мал эмчилериниң деткимчези эргежок чугула. Ишкин болгаш Алдан-Маадыр суурларда мал эмчилери доктаамал чурттап, ажилдай берди. Кызыл-Тайга, Кара-Чыраа суурларга база удавас ажилдап эгелээр. Бо хүннерге чедир Сүт-Хөл кожуннуң шупту 7 суурлары мал эмчилери-биле хандырылган, малажылын хөгжүдүп эгелээринге идегээр апаар.

Көдээ ишчилерге бир чу-

гула айтырыг эът, сүт продукциязын болбаазырадып, садып-сайгарып алыры болгай. Кожуунда арга-дуржулгалыг арат-фермер ажил-агыйлыг кижилер-биле дугурушкаш, сүт болбаазырадыр биче цехти ачыдар талазы-биле республиканың Көдээ ажил-агый яамызына кылган төлөвилелисти саналдап киридивис. Удавас бо айтырыг шиитпирлеттине бээр боор.

– Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун са-

налдап, идип үндүргени «Чаа сорук» деп губернатор төлөвилелинге Сүт-Хөл кожундан каш кижини шилип алганыл?

– Бис бо ажилды чорудуп эгелей бердивис. Сумуларда база ажилчын бөлүктөр тургустунган. Төлөвилелге киржир күзелдиг улус-биле чугаалажып, оларның-биле хуралды эрттирдивис. Амдызында кожунда 7 сумудан 14 кордакчының аразындан 5 кижини шилип алдывыс. Үш дугаар шилилгези Тыва Республиканың Чазанга болур чүве. Бо хүннерде чогуур документилерни белеткээш, кирипкен бис.

Бир мындыг чугула айтырыгны немей чугаалаптайн. Чоокта чаа Тывага, ооң иштинде бистиң Сүт-Хөл кожунга кээп чораан даштыкы эртемденнер, тыва өггө хамаарыштыр бедик үнелелди берген болгай. Бо айтырыгны өөренип көргөш, Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый яамызынга "Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг" деп губернатор төлөвилелиниң киржикчилерин хүн батареязы, аш-чем шыгжаар соодукчу болгаш телевизорлуг өг-биле база хандырып көрзе кандыгыл деп, санал-оналымны киридим.

Амгы үеде малчын кижиниң кыштаа бүгү талазы-биле хандырылган болурун чедип алыры күзенчиг. Чүге дизе, сөөлгү үеде, көрүп чоруурга амгы үениң депшилгезиниң бир кезээ – чырык хандырылганы, интернет, телевизор чок болганындан кыштагларга чеде бээрге, чүгө эр кижилер мал-маган кадарып олурар болур чорду. Чижээлээрге, бистиң Сүт-Хөл кожунга суурдан ырак эвес кыштаглардан уруглар, оолдар өөренип кээр күзелдиг болза, школа автобустары-биле аай-дедир аргыштырарын база бодап турар бис.

Мерген ОНДАР
чугаалашкан.

Шүлүктерни 5+ деп үнелээн

«Дээжи сөстүң демисели» деп мөөрейни чогаалга сундулуглар аразында Тываның алдар-аттыг болгаш аныяк чогаалчылары эрттиргеннер. Боттарының чогааткан шүлүктерин Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга, Чаа-Хөл, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем кожуннардан келгеннер аянның номчуп, таныштырганы солун болган. Кызыл хоорайдан шевер даараныкчы Валентина Монгуш «Тыва хевим», «Улуг-Хемимни» Ульяна Аракчаа-Величко, мөңгүн-тайгажылардан Мая Ондар малчын, аныяк шүлүкчү Ай-Чүрек Куулар, Чөөн-Хемчиин Владимир Куулар алгап-мактап шүлүктеди. Оон-даа өске шүлүкчүлөр төрөөн чуртунуң дугайында чугаалааннар.

– Интернетте «Сеткилимниң шүлүктери» деп хууда арнымда чогааткан шүлүктеримни бижип чоруур мен. Мээң шүлүктерим колдуунда-ла төрөөн Чаа-Хөлүмнүң болгаш чылыг мал дугайында. Школачы үемде-ле шүлүк бижириңге сонугалдыг чордум, улаш-

тыр шериг херээн эрттирип тургаш, база-ла чогаалым салбадым. Амгы үеде Тываның күрүне университетиниң көдээ ажил-агый факультединде өөренимишаан, хостуг үеде чогаал бижириң уламчылап турар мен. Бөгүн, март 3-те, «Дээжи сөстүң демисели»

мөөрейге мээң чогаалымны бедии-биле үнелээнинге өөрүп четтирип тур мен, «Каткан чечек» деп шүлүмнү аянның номчудум – деп, аныяк шүлүкчү Демир-Хая Араптан чугаалады.

Аныяк шүлүкчү Кежик Конзай уран чогаалга сундулугларны мынчаар-ла хаара тудуп турар болду. Оларның аразында малчын-даа, аныяк болгаш улуг назылыг-даа, башкы-даа эртемниг улус бар. А мөөрейни Тываның улустуң чогаалчылары Черлиг-оол Куулар, Николай Куулар болгаш херээжен шүлүкчү Лидия Иргит киржикчилерге 5+, 5-, 4+ демдектер салып тургаш, түңнээнер. Ти-илекчизи – Кызылдың дугаары 9 школазының башкызы Эмма Ооржак болган, 2-3-кү черлерни Чаа-Хөлден Юрий Туң-оол биле Демир-Хая Араптан олар ап, шаңнатканнар. А интернет

четкизин хайгаараар болза, боттарының чогаалдарын бижип турар сонугалдыглар шуут эндерик, чижек кылдыр аныяк шүлүкчү Демир-Хая Араптаннның шүлүктерин вконтактеде ооң хууда арнындан номчуп болур. Мөөрейниң тиилекчизи Эмма Ооржактың «Ие черим» деп шүлүүн сонугаттывыс:

Мээстерде шокарган
хар-даа эрзэн.
Шак бо өйде чанар куш дег
дүвүрексеп,
Мээң бүгү бодалдарым
тайгаларда,
Шакче көрүп, оруп-туруп,
хөлэээр-дир мен.

Бодум безин эскербейн
улуг тынып,
Бо-ла тайгам сактып азы
дүжей бээр мен.
Өскөн-төрөөн ие черим
кайгамчык-тыр.

Аныяк шүлүкчү Демир-Хая Араптан.

Өске черге сени солуп
шыдавас мен...
Бистиң корр.

(Уланчызы, Эгэзи 1-ги арында).

**Тываның күрүне
филармониязының 50
чыл иштинде
чедишкннери болгаш
сайзыралы**

1 дугаар айтырыг «Үстүү-Хүрээ» фестивалының төөгүзү «1999 чылда Шериг-оол Дижикович даргавыс акшалан-дырып, төлевилелче киригеш, ТР-ниң Культура яамызы эрттирер кылдыр доктааткан. Кол эрттирикчи черле филармония турган. А иштики белеткекчилери, организакчылары, эрттирикчилери — хөгжүмчүлөр боттары. Хөгжүмчүлөр боорда, эртемниг хөгжүмчүлөр. Бот-тывынгырлар эвес. «Үстүү-Хүрээниң» өске фестивальдар, байырлалдардан, Наадымнардан ылгалы — эрттирикчи бөлүктүн иштинде кол кижилер — хөгжүмчүлөр. Эң-не кол чүвези — хөгжүм угланышкыннарының аайы-биле (профильдиг) эрттирип турары.

Улуг күрүне буурап дүжүп, акы-дунмалышкы республикалар шупту бот-догуннаан күрүнелер кылдыр аңгыланы берген үеде, Тывага бүдүрүлгелер хагдынган, совхозтар дүшкен, көдээ ажил-агый буураан, дыка хөй кижилер ажил чок арткан, акша-шалың ай-айы-биле үнмөстээн. Эң-не коргунчуг чүүл — улус-чон сагыш-сеткил хоозуралына алзып, мырыңай аш-чут эгелээриниң кырында. Ол үеде кажар, кыдыг кижилер чүгле боттарын бодап, болдунар-ла чүүлдерни холга ап, оорланыры оорланып, акша-ла үндүрүп алырын бодаар апарган. А уян, чымчак сеткилдиг кижилерге — ылаңгыя хөгжүмчүлөргө сагыш-сеткил хоозуралы дыка аарышкылыг деген. Республиканың культура амыдыралынче төптөн кээп турган акшаның чүгле онунун бир кези кээр апарган. Ынчангаш дыка хөй чогаадыкчы ажил-дыглар: артистер, ыраажылар, хөөмейжилер, хөгжүмчүлөр амыдыраар аргазын бодап, кара ажилче кирип турду. Оон дора, арага алзып, амы-тынындан чарлып турдулар. Хөгжүмчү, хөлчөк талантылыг эштеримни ол чылдарда чидирдим.

Чадаанага мен ынчан бот-таңнап ажилдап турдум. Майдыр хүрээзинге чурттап турдум. Өлүм-чидимни-даа көрдүм. Улус-чон соктаан тыва далган-биле амыдырап турду. Хүрээге келген аныяк кижилер ынаар-мынаар өөренип чоруур дээш, чүгүн айтырып кээп турган. Оон аңгыда, кижилерниң хөй кези 7 хонук азы 49 хонук эрттирериниң езулалдарын айтырып кээр турду. Лама башкылар шуут чедишпес турган.

Бо бүгүнү чугаалажып-чугаалажып келгеш, чаңгыс чер-чурттуг коллегаларым «Сен аныяк, эртем-билиглиг кижиге бир чүүлден чогаадып көрөм» дээрге, чыл дургузунда боданып келдим. Чонунуң сеткил-хөңнүн чыры-дарда, чүгле ыры-хөгжүм, бурун

КИЖИ БҮРҮЗҮНДЕ «ЧҮРЕК КУЛАА», «СЕТКИЛ КУЛАА» БАР. ОЛАР ДИРИГ ХӨГЖҮМНҮ СЕТКИЛИНДЕН ХҮЛЭЭП АЛЫР

«Сан-Ра» Аллан Маршалл. Чурук В. Пээмот.

шажын чүдүлгөвис дузалаар деп бодааш, фестиваль эгелээрин сүмележиپ эгеледивис.

1999 чылда, тыва театр, филармония

долузу-биле фонограм- маже кире берген турда

Ынчан, дириг хөгжүмнү эгидер со-руланы салган бис. Баштайгы чы-лын фестивальды эш-өөр-биле бөдүүн гитараларыг эгеледивис. Шулту чүвени бодувус тыптынып: аппаратура, дериг-херекселдер дээш-ле. Мен бодум аай-дедир

«Сан-Ра» ниитизи-биле джазтың чеди хевириниң эгелекчилери-дир. «Джазтың сөөлгү динозавр-лары бис» дээр улус. Швей-царияга ужуражылгага «Сан-Раның» удуртукчузу Маршалл: «Делегейниң бүгү чурттарын эргий кезип каапкан мен. Тыва хамнарның алгыжын, хөгжүмнү дыңнадым (Ай-Чүрек хам). Ол бурун аялга-дыр. «Дыңнаар» улус билип кааптар — бо бурун аялга-дыр» дээн кижиге. Кижиге бүрүзү иштики кулактыг чүрээниң кулаа, сагыш-сеткилиниң кулаа...

«Сан-Ра» дөрт катап кээп чораанын бодап көрүңер даан.

халдып тургаш, бүдүн Тываны эргип, таныш-көрүштеримден херек-ле чүүлдерни чыгынып чоруп турдум. Россияның ол-бо регионнарындан культура болгаш уран чүүл талазы-биле өңүктөривис база орук чарыг-далдарын боттары чарып чо-рааш, кээп турар апарган. Арыг иштинге майгыннар тип алган, одаглар салып алган амырап, дыштанып турар деп бодап кижилер кайы хөй турганын эскер-ген бис. Шынында, кижилерни эки амыдыралче идгелин оттуруп, сагыш-сеткилин чырыдып, чылы-дып деп чүве кайы хире нарын-ындыг улус билбес-тир ийин.

Бир дугаар чылывыста бе-зин 33 бөлүк, ниитизи-биле 300 ажыг кижиге киришкен. Ийи ду-гаар чылында Москва, Питерден четкилеп келдилер. Ооң соонда чүгле Россияның хоорайларындан эвес, а даштыкы чурттардан кээп эгеледилер. Фестивальдыг иштики айтырыгы бүдүн делегейге дыка дүргөн тарааш, харызы база дораан келир апарган.

Америкадан эрткен вектиң эрги джазының ойнакчылары ал-дарлыг «Сан-Ра» дөрт катап кээп чораанын бодап көрүңер даан. 18 кижиден 3 хөгжүмчү дириг арткан. Бо коллектив эрткен чүс чылдың 10-20 чылдарының джаз хевирин ойнап чоруур делегейде чаңгыс оркестр-дир. Сайын-Хоо Намчылак угбавыстың ырлап чорууру фрай-джаз хевирин олар чогааткан. Делегейде алдаржаан сылдыстарның ырлап турары джазтың фьюжн хевирин база.

гап турар-дыр. Хөгжүмчүлөр база чүге анаа олурар боор, чаа чүүлдерге чүткүп турарывыс ол. Дошка үрер хөгжүм ойнаарына бүдүн делегейни ам өөредип каар сорулгалыг бис.

Аъттыг ойнаар тыва хөгжүмчүлөр

— Аъттыг ойнаарын хөгжүмчүлөр утупкан турда, катап сагындырып, өөредип каа-нывыс ол. ТАР-ның аъттыг үрер хөгжүмнүнү улуг үлегер-чижээ-дир, амгы салгал өгбелеривистиң езу-чаңчылын уламчылап турары ол.

Хөгжүм кижиниң иштики деле-гейин илередип чоруур. Хөгжүм —чараш, ханы, турум, чаа. Хөгжүм хорадап, ыглап, чугаалап, таа-лап, сактып турар. Ол хире на-рын хөгжүм делегейин билип алырда, консерватория доозары албан эвес. Хөгжүмнү хүлээп алырынга «чүректин кулаа», «сагыш-сеткилдин кулаа» херек. Хөгжүмчү кандыг-даа чогаалды ойнап тургаш, ооң кес кыры-би-ле эртер кызыгаарын ажырып болбас. Ону эрттириптер болза, көрүкчү эндевес, билип кааптар. Ону «Интернат» бөлүү-биле Тываны эргий концерт үндүрүп чоруп тургаш-ла, эскерген мен. Кызыл-Тайгара, авам чуртунга чеде бергеш, рок ойнап турувуста, көрүкчүлөр аразында кырган

Хөгжүмчү оран-таңдызындан, бойдузундан чаят- тынган болур. Чаяалга чок кижиге сценаже үнгөн херээ чок.

каар бис. Тыва кижиге бойдустан турум, быжыг. Берге байдал-дардан адырып үнери бистиң ханывыста. Изигде, соокта-даа мал-маганындан халбактанып, амыдыралын салбас. Ынчангаш тыва кижини амыдыраарына өөреткен херээ чок, оларны амы-дыраарына бис өөредип болур бис дээр кижиге мен. Ынчаар тыва чонумга чоргаарланып чоруур мен. Чамдыкта хөлүн эрте бээр кижиге боор мен (каттырар.ред.). Бистер олардан чүгле сонуургаан чүүлдеривиске өөредип калыңар деп чалап турар бис. Классиканы, джазты сонуургалывыс аайы-би-ле өөредирин дилеп турар бис. Аныяк спортчуларывыс канчап кикбоксингени, сумону сонуур-

ирейлер-даа, чаш ажы-төл-даа бар. «Кандыг кончуг шимээн-дааштыг чоор, оглум» дизе-даа, кырган төнчүзүнге чедир дыңнаар. Аныяктар өске үзел-бодалдың хөгжүмүн билип, хүлээп шыдаар, ол хире хүндүлээчел.

Театрга чеди чүс көрүкчү олур-ган дижик. Хөй кижини мегелеп шыдаас сен. Концерт ортаа үезинде көрүкчүлөргө «сеткил кулаа» чаңгыс апаар, бир эвес хөгжүмчү шын эвес ойнаар болза, олар адыш часкавас. А бир эвес дыка нарын хөгжүмнү чараш кыл-дыр ойнаптар болзуңза, көрүкчү тура халып келген часкап турар. Хөгжүмнү хүлээп алырда, чүрек херек. Хөгжүм кижиниң ишти-ки делегейинче ажылдаар, ол

көзүлбес, туттунмас. Хөгжүмнү тургузуп шыдаас, эгелээн соон-да, төндүрер, удур чогаадып, маңаа, ам дораан ойнап турар болза суг.

Артып каар, көрүп, тудуп бо-лур хөгжүм уран чүүлү турар. Ол дээрге, бисте болза, Буян-Бадырдыга, Кадарчыга, «Дүжүп бербээн» кижиге тураскаалдар. «Азия төвү» скульптура ком-плекзин хамаарыштырып бо-лур. Ону кылып турар кижиге чүс катап хынааш, тургузуп каар. А хөгжүмчү ындыг эвес, ам бо до-раан, маңаа ойнаар. Хөгжүмчү оран-таңдызындан, бойдузундан чаяттынган болур. Чаяалга чок кижиге сценаже үнгөн херээ чок.

А ырыга хамаарыштыр ал-дарлыг болгар ыры башкызы чугаалап каан: «Кызымак кижиге кандыг-даа хөгжүм херекселинге ойнап өөренип алыр». Шынап-ла, скрипканы «4»-ке ойнап шыдаар болзуңза (а «4»-ке ойнаары дыка берге), кандыг-даа оркестрге ойнап, акша ажилдап ап болур сен. Ойнаан тудум, арга-дуржулга бедип ораар. А ыраажы кижиге үнүн бүгү назынында хоюглап кээр. Ол-ла болгар башкы ыраажы кижиниң үнүн хынаан (үнүнүнү улуг, бичезин, хевирин, күштүүн) соонда: «Сен ырлаваас болзуңза эки-дир, ынчалза-даа хөгжүмге өөренип ап болур сен, «дыңнап» (слух) билер-дир сен» деп тода-радыр турган-дыр.

Кижиге бүрүзү ырлаваас

Ынчангаш тывалар шаг шаандан тура, хөй кадарып чораанда, уруу азы олту аажок ырлаар деп билер-даа болза, элекке ону ырлатпас. Уругнуң мага-боду четчи, быжа бергенде, а оол уругнуң үнү солчу бергенде, ам ырлап берем деп дилээр. Ада-иелерге сүмөм боор ыйнаан, бичии уруларны элекке сен ыраажы кижиге сен деп, будап болбас. Улуг артистивис Люндун Солун-оол чугаалаанна болгай: «Ыраажы — эң-не берге мергежил» деп.

Мен база ыраажы мен деп бодап, аныяамда дыка-ла ыр-лап чоруп турдум. Шериг-далай флорунга албан-хүлээлгем эрттирип тургаш-даа, институтка студентилеп тургаш-даа, Волго-градка спорт институтунга боксер эштерим аразында-даа. Эш-өөрүм база мени дыка ырлаар дээр. Орус-тыва дылга бижип алган шүлүктөрүмге аялга бижип алгаш, Кызылга автобус доктаар черлерге ырлап чоруп турдум. Уран чүүл училищезинге өөрени бергеш, езулуг ыраажы кижиге дужа бер-геш, дыңнааш, ыдып калган мен, оон бээр бодум ырлавайн, хөгжүм ойнап чор мен.

Чугаалаар болза, хөй бодап-дар бар-дыр ийин харын. Чамдык ыраажылар азы хөгжүмчүлөр ре-петиция үезинде тергип күүседип каар, а концертке — 50 хуузу чок. А чамдыктары репетицияда хоржок, концертке кыңгырткайнып турар кылдыр бадырып каар. Ындындан кээп турар чаяалгалыг. Чамдык артистерге шуут идеалдыг байдал херек, а өскелери байдал берге-дээн тудум, ойнаары дам баар. Бедик мергежилдин мастерлери ол ышкажыл.

(Уланчызы, Эгези 1-ги, 5-ки арыннарда).

Валерий Михайлович Халилов-биле таныжып алганым

Ооң ажилдаарын, ол шериг оркестриниң хөгжүмчүлериниң ажилга хамаарылгазын, кандыг-даа байдалда ажилдап билирин магададым. Самолет-биле шак куржагларын ажыр ужул келген дораан, ол-бо черлерже концерттерин үндүрүп чоруп каар. Уйгу безин орта удуваан хиреде аан. Төп Шериг оркестриниң баазазына барып чордум. Бөдүүн казармаларда чурттап, нараларда удуп турарлар болду. А ажил дээнде, ок-боо-даа частып турза, оркестр ойнаар ужул-луг дээр, оларны ынчаар өөредип каан. Бистиң хөгжүмчүлеривистиң, хөөмейжилеривистиң аразында база ыңдыг быжыг улус бар, оларга мен аажок чоргаарланым, мөгөөр мен. Ынчалза-даа ийи-чаңгыс негелде кылырынга ынак, ол херек, бо четпес дээр ийикте азы «боос-таа бир хүн эдер, бир хүн этпес» деп чүве чогаадыр кижилерни чок деп болбас.

«Үстүү-Хүрээ» фестивалының онзагай чүүлү — ол бойдуста аразында эртип турар. Хөгжүмчүлөр жеребеевка тыртып ойнаар болгаш, кайызынга кандыг хүн, агаар-бойдус таваржыр болдур, демей-ле ойнаар. Көрүкчү хөгжүмчү дыңнаар

дээш келген-дир, чаас кандыг хамаан. Чаас чаап турарын көрүкчү уттултар кылдыр ойнаар апаар.

Филармонияның бежен чыл дургузунда чедип алган эң улуг чедишкени ол-ла-дыр — бүгү делегейге билдингир апарган «Үстүү-Хүрээ» фестивалы. Фестиваль бодунуң сорулганын күүсеткен: хүрээвисти тудуп алдывыс, дириг хөгжүмчү эгидип алдывыс, үрер хөгжүм оркестри диңмиеп тур. «Үстүү-Хүрээ» фестивалына Мурнуу Америкадан «Джазтың кадыны» деп адын ийи катап бадыткаан Дениз Кинг, «Блюзтун хааны» — Алвон Джонс олар кээп чорду. Ынчангаш 20 чылдаан юбилейин эрттиргеш, бөгүн фестиваль эрттирериниң негелделери дыка нарын апарганын барымдаалааш, сорулга чедип алдынган болганда, фестиваль хагдынганын чарлап-даа турдум. Ынчалза-даа Тываның Баштыңы-биле чугаа соонда планнар өскерлип болур. Фестиваль Тывага, Чадаанага херек болуп турар дийин.

Сорулгаларывыс дыка улуг,

чижээлзэрге, өзек хөгжүмчүвүске даянып, нарын академиктиг хөгжүм чогаалдарынче кирери. Кайгамчык нарын хөгжүм чогаалын бижип каан Владимир Тока дээн ышкаш ховар композиторувустун чамдык ажилдарын чүге ойнап шыдавас турган бис? Скрипкага чүге ажы-төлүвүстү өөретпейн турган бис? Чеди тыва

кыстар скрипкага ойнаар мергежилди чедип алгаш, симфониктиг оркестривисте ойнай бердилер. Орденниг Тывавыстың төөгүзүндө скрипкага ойнап турган тыва кижилер турбаан. Владимир Токаның нарын хөгжүм чогаалын ойнап шыдаар кылдыр дуза кадарынга Красноярск филармониязының директору коллегамдан дилээримге, Москвадан Петр Лундстремни чугаалажып берди (орук чарыгдалдарын Красноярск харыылаан, 50 харлаан филармонияга белээвис болзун дээш). Олат-сураглыг хөгжүмчүнүң дуза-деткимчези-биле Вл. Токаның кайгамчык нарын хээлерлиг, авазының чурту Бай-Тайганың чараш чурумалдары көстүп келир. Хемчининиң агымы, дамырак сугларның даажы шулурткайнып чыдар, хат-салгынының дааш-шимээни кооңайнып дыңналып кээр чогаалын ойнап шыдаптывыс. Ам оон ыңай-даа ханылаар апаар. Кадыр-кашпалдарга ырлап чораан, ол хире күштүг үнүгү тыва кижиниң салгалдары операны чүге ырлап шыдавас деп.

Билдингир апарган аны-як хөгжүмчүлеривис — Тыва Республиканың алдарлыг артистери, дирижёрларывыс Саян Салчак биле Начын Донгакка иделгивис улуг. Салдынган сорулгаларывыс күүседир дорт онаалганы олар алган.

Тыва кижилер чүгле өг иштинге хөгжүм ойнаар, тыва ыраажылар

опера ырлап шыдавас деп бир шагда түңнел үндүрген удуртукчулар дыка часкан. Тыва кижилер хой кадарып чораш, тайга-сын-нарга ырлап чораан. Наадымда улуг хову-шөл долдур мөгө салыкчылары «мөгениң онаан эккелинэ-эр!» деп ырлавышаан, кыйгызын салып чорааннар. Өзек эртинелеривиске даянып, амгы үениң филармониязының деңгелин тургузары — сорулгавыс-ла ол. Ону чедип алырда, улуг ажилды ажы-төлдүң кижизидилгезинден эгелээр апаар. Олардан келир салгалдарның хөгжүмчүлерин белеткээр. Ада-иелер бо шагда шору ырлаптар боорга-ла, уруун азы оглун ыраажы болур сен дээш, янзы-бүрү ыры мөөрейлеринге кириштирип туруп бээр апарган-дыр. Ылап чаяалга ындыгдан келбээн уругнун салым-чолунга ол дыка багай. Эмчи, политик, банкир-даа мергежилдиг бооп болур турган уругнун салым-чолу будалырга, ол бүгү назынында хилинчектенир. Ынчангаш ажы-төлдү ыры-хөгжүмге өөредирде, кижиниң аңаа чаяаттыг-ган мага-бодунуң тургузуун, үнүнүң күштүг, бедиин — шуптузун тускай эртемниглерге хынадыр ужулгус.

Мурнувуста

сорулгалар-ла хөй

Чедип алганнары база бар, ам-даа чедип алдынмааннары база бар. Филармониявысты юбилейде чаартып алыр бодаан бис, ол болдунмай барды. Үнүнүң

дыңналырынга таарыштыр кылган акустиктиг залдарывыс чүге чогул, оларны тудар херек, культура институтун чүге ажыдып шыдавас бис, ону чедип алыр ужулгус бис; тыва национал хөгжүм херекселдериниң шынары өске хөгжүм херекселдеринге четпес, шынары куду — ону кижидер ужулгус бис.

Ыры конкурстарының жүризиниң аразында профессионал эвес кижилер

— Кончуг нарын айтырыг. Маңаа чугулалап көөр чүүлдер-ле хөй. Бир дугаарында, эрттирип турар хемчегниң акшалаңдырышкынында ол дыка хамааржыр. Ийи дугаарында, мөөрейниң хемчээлинден, оң эрттирикчилеринден хамааржыр. Үш дугаарында, жүри кежигүннери киржикчи кижиниң келир үеде салым-чолун шиитпирлеп турарын ханы меде-реп билиринден дыка хамааржыр. Жүри кежигүнү дээрге, дорт чугаалаарга, шииткекчи ышкажыл, ынчангаш оң харысалгазы дыка улуг. Конкурстун эрттирикчилеринге, жүри кежигүннеринге чүрек-биле ажыл негеттинер. Ынчангаш көрүкчү кижилер эргезин ажыглап, мөөрей, концерт бүрүзүн сайгарып, үнелелин бээри — бистиң ажылы-выска онза чугула. Чугавыстың түңнелинде көрүкчүлөргө чугаалаксаан чүүлүм: силерге дээш ажилдаар бис, кандыг үнелел бээри — силерниң эргечерде.

Чагаалар допчулалы

ЭМЧИ, БАШКЫ, ПОЧТАЧЫ ДУГАЙЫНДА

“Шынның” почтазынче авторларывыстың чагаалары үзүк чок кээп турарына өөрүп, олар-биле харылзаавыс үспейн, келген чагаа бүрүзүн кичээнге чок арттырбайн, “Шынның” почтазы” рубрикага, темазы эргиреживезен болза, парлап турар бис.

Чагааларның хөй кезии чоок азы таныыр-билер кижилерин, дөргүл-төрелин, эш-өөрүн алгап-мактаан, допчу-намдарын төөгөзөн болур. Солунуң арын-нары кызыгаарлыг болганда, чамдык таварылгаларда, чагааларны допчулап, кол утказын, номчуштуг чүүлүн номчукчуга чедирер бис.

Сөөлгү келген 4 чагааның утказы демейлешкек — республиканың аңгы-аңгы булуңнарында күш-ажылчы, хүндүткелдиг кижилер дугайында. Ында Чаа-Хөлдөн буяның эмчи, Чөөн-Хемчиктин ат-алдарлыг хоочуну, Бай-Тайга чурттуг эрес-кежээ кырган-ава база Тес-Хемге чурттап чораан төлөптүг ада-иениң чоргаар оглун мактап бижээн.

Чаа-Хөлдөн автор Елена Чатбал кожуун эмнелгезиниң улуг эмчизиниң оралакчызы Римма Кызыл-оолду ажилынага бердинген, чоннуң кады дээш, уйгу-дыжын харамнан-май ажилдап чоруур деп бижип турар. Эмчиге чыткан кижилер оң эмнээшкин алгаш, эттингеш, аажок өөрүп чанар. Ол Кызылдың эмчи училищезин

кызыл диплом-биле дооскаш, улаштыр Красноярскиниң эмчи институтунга дээди эртемни чедип алгаш, Кызылдың бир дугаар божудулга бажыңына ажилчы базымнарын эгелээн. Амгы үеде Чаа-Хөлдүн эмнелгезинде (1991 чылдан тура) ажилдап турар. Римма Хеммер-ооловна бо чылын Россия Федерациязының Кадык камгалам яамызының Хүндүлел бижинге төлөптүг болган дээрзин автор демдегледип, өөрүшкүзүн илереткен.

Чөөн-Хемчиктин Чыраа-Бажының ат-алдарлыг кижилериниң бирээзи Виктория Пюрюнаның дугайында Кызылдан идепкейлиг бижикчивис Чылбак Монгуш бижээн. Виктория Кууларовна 1967 чылда Улан-Удэниң культура институтун кызыл диплом-биле дооскаш, Чыраа-Бажы көдээ Культура бажыңына директорлап ажилдап эгелээн. “Иөрээл” ансамбли оң удуртулгазы-биле тургустунган. Ол — билдиг удуртукчу, организакчы. Культура хемчеглериниң программаларын, сценарийин тургузар талазы-биле мастер,

В. Пюрюна Чадаанада “Буян-Бадыргы” музейниң баштайгы директору база тургузукчу. Оң авазы ТАР-ның алдарлыг ажилдакчызы, херээженнер шимчээшкениниң хоочуну, хүндүткелдиг эне чораан. Виктория Кууларовна авазының эрге-чассыг, угаанныг уруу, ол авазының ажил-херээн уламчылап, алдаржып, авазы дег орден-хавыялыг, ат-алдарлыг болган деп бижээн.

База бир маадырывыс — Бай-Тайга чурттуг Сарыг-кыс Хүргүлкти (Хомушку) Тээлиден Катерина Хомушку алгап-мактаан. Сарыг-кыс Докпаковна школачы чылдарында-ла эки өөредилгелиг, корум-чурумнуг, хөй-ниитижи, ырлаар-самнаар, спортка сундулуг чораан. Ол 1970 чылда школы дооскаш, Тээлиниң харылзаа черинге телефонистеп, телеграфистеп, аажок кызымак ажилдаан. Эки ажылы дээш Хүндүлел самбыразындан оң чуруу дүшпес чораан. 1979 чылда өг-бүлезиниң аайы-биле Тес-Хем кожуунуң Шуурмак суурже көшкеш, аңаа бүгү назынында почта салбырынга начальниктеп ажилдаан. Почтага 32 чыл үзүк чок ажилдааш, 2001 чылда хүндүлүг дыштанылгаже үнгөн. Суурнун чурттакчы чонунуң пенсиязын база сбербанкының акшазын үлээр чымыштыг ажил оң ха-

рысалгазы, хүлээлгези турган. Шуурмактын көдээ Совединге 10 чыл депутаттаан. “Ол суур колдуу хамааты чурттакчылыг, ыяш ажил-агыйлыг, долгандыр чайгаар бүткен ногаан арга-эзимниг, кат-чимистиг, тооруктуг, дыка-ла чараш оранга чурттап келдим” — деп, ол чугаалаар. Сарыг-кыс Докпаковна 5 ажы-төлдүн иези, 11 уйнукутун эңерелдиг энези. Ажил-амыдыралдың аайы-биле уйнуктарын өөредир дээш, Санкт-Петербург хоорайга кезек үе чурттап, ажилдаан. Хүндүлүг дыштанылгаже үнгеш, Шуурмактан ырак эвесте чараш бойдус чурумалдыг Куран ар-банынче көшкен. Ол арбанның идепкейжи хоочуннарының бирээзи, “Куранның эңелери” ансамблдин кежигүнү, күш-ажылдың хоочуну Сарыг-кыс Докпаковна удавас 70 харлаар. Автор чаңгыс чер-чурттуу юблярга чедишкенин күзеп турар.

Күш-ажылдың хоочуну, “Шын” солунун идепкейлиг бижикчизи Серенмаа Шойдун чүүлүн “Кижиниң ада-иези дег эргим чүве кайда боор” деп эгелеп алган. “Ада-иезинге ынакшылын, хүндүткелдин илередип чоруур, төлөптүг оолдарның бирээзи Орлан Дамба-Хуурак, оң биче сеткилди, чазык-чаагай аажы-чаңы чүүлүмнү бижириңче албадапкан” деп, автор бижип

турар. Орлан Дайынчиевичиниң ачазы Дайынчы Тулушевич хоочун журналист, “Самагалдай” солунуң кол редактору чораан, авазы Тамара Белековна алдарлыг башкы, кайызы-даа Тес-Хем кожуунуң хүндүлүг хамааты. Авазынга тураскаадып, “Авамга тураскааттым” деп бүгү делегей чергелиг ыры, шүлүк фестивалын Тес-Хемчилер-биле бир демниг эрттиргенин автор магадап бижип турар. Ол фестивальдың ачы-хавыя-зы-биле кожуунуң Культура бажыңы чаа хөгжүм херекселдер база чаа кресло-олуттар-биле дериттинген, Амбын-ноян шөлүн асфальтылаан, девискээрин чаагайжыткан. Езулуг ханы уткалыг, өөредиглиг, ажык-дузалыг фестиваль болган. Ол ышкаш бо чылдың эгезинде ачазы Дайынчы Дамба-Хуурактың чырык адына журналистти шаңнал тыпсыр байырлалды эрттиргенин онзагайлап демдеглээн. “Самагалдай” солунга чарлаан бо мөөрей көдээ черниң бижикчилериниң идепкейин, хей-аьдын оттурган деп, автор чүүлүндө бижээн.

Солунувус арыннарынга онзагай кижилер, солун болууш-куннар азы бир-ле төөгүлүг, утундурбас сактышкынар дугайында бижириңерни манап арттывыс.

Культура, спорт болгаш өөредилге килдизи.

ЧАА ХҮН ҮНҮП КЕЛГЕН

Сбербанк Тываның Чазаа-биле канчалдыр ажилдап турар?

“Сбербанк Тываның социал айтырыгларын шиитпирлээринге улуг кады ажилдап турар организацияларның бирээзи” — деп, Тываның Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол Сибирь банкызының ПАО Сбербанк даргазы Татьяна Галкина-биле ужуражышкынын соонда демдеглээн.

2020 чылда Тываның Чазаа болгаш Сбербанк көдээ черлерде чурттакчыларга болгаш сайгарлыкчыларга акша-төгери алырын чиик болдурар кылдыр дугурушкан. Оон аңгыда, кол чугула дугурушкан чүүлү — бажың

тудуунга ипотека ажыглаары болгаш тудугжуларга чээли бээри.

Чон-биле кады

Сбербанк Тывага хамаарышкан хөй сорулгаларны салып алган болгаш, оларны чедип ап турар. Акша чокка санажышкын телевидирин сайзырадыр дээш, 2019 чылда банкының тургускан терминалдар саны ийи катап көвүдээн. Амгы үеде оларның саны 4 муң 500. Олар чүгле Кызылда эвес, бүдүн чыл дургузунда республиканың кожууннарынга банк 525 терминалды тургускан. Оон аңгыда, Банкының «телевидирлиг агент» деп программазы сайзырап турар. Ол чүл дизе, садыгларга саттынып алгаш, карта-биле санажырыңдан аңгыда, картадан акшаны уштуп алгаш, коммунал телевидирлерин күүседип ап болуру. «Телевидирлиг

агент» амгы үеде Тываның 7 кожуунунда тургустунганын Татьяна Галкина чугаалаан. Ындыг хандырылганы кижилер дораан үнелеп, ап турар дээрзин практикада көскү бооп турарын демдеглээн. МФЦ төптеринде тургустунган 40 терминал дораан ажылгалга кирген. Бир айда ортумаа-биле муң ажыг операцияларны ында күүседип турар, чаа чыл бүдүүзүндө ол операциялар 5 муң ашкан.

Ынчалза-даа Сбербанк амдаа клиентилеринге чоок болукап турар, ынчангаш онлайн сервиске даянып турар, ону таарымчалыг (эпиг), тодаргай кылдыр хандырып турар. Ооң түңнели — 80% ажыг кижилер тургустунуп келген айтырыгларын дистанционнуг дуза-биле боттарынга эпиг үезинде шиитпирлеп

ап турар.

«Оон аңгыда, база бир улуг сорулгаларның бирээзи банкыларның бодунда дуза болгаш хандырылганың улуг деңнелде болуру деп санаардыр бис. Сбербанкының кол угланышкыны болза, шыңгы экосистеманы тургузары. Ол канчалдыр болдунуп болурул? Чижээ, бис банкыга хамаарылгалыг бичии компанияларның дузазын сүмелеп турар бис. 2019 чылда «Телемедицина» деп телевидирлиг ботландырган, оон аңгыда, сан-чугагайлыг кинотеатрларга чагыдылга күүсеттинип турар. 50 чагыдыкчылыг бирги базымны эртип келген бис. Дузаны чаңгыс черге алыры, шынап-ла, эпиг болуп турар».

Бизнес дугайында шыңгы чугаа

2020 чылдың январь 1-ге чедир бизнес сайзырадырынга эрттирген хуулуг чээлилер Сбербанкының акша-хөрөңгизи болуп турар. Ылаңгыя сайгарлыкчыларның 45 хуузу саң-хөө айтырыгларына кады

ажылдажылгага Сбербанкыны шилип ап турар.

«2019 чылда бистиң банк биче болгаш ортумак бизнес саң-хөөжүдүлгезинге 1 миллиард 100 миллион хуулуг чээлилерни эрттирген болуп турар. 2018 чылга бодаарга, 10 хуу улуг деңнел болуп турар» — деп, Татьяна Галкина демдеглээн.

Кызылдың сайгарлыкчыларына банк хөй санныг ажыктыг чүүлдерни сонуградып турар.

Чижээлээрге, «Акша чок бизнес». Бо телевидирлиг иштинде чээли карталарын берип турар, картаның ээзи ажыл-херээнге херек бараанны садып алырынга акшаны уштуп ап болур. Ооң кадында 50 хонук ишти халас ажылгап болур. Кызылда ол телевидирлиг 5 удуртукчулуг болганы-биле халас акша уштуп ап болуру 60 хонук чедир узаттырган.

Сбербанк Чазак-биле таарымчалыг байдалдарга улаштыр ажылын чорудар деп сорулгалыг. Биче болгаш ортумак сайгарлыкчыларга дузаны кадар деп, Татьяна Галкина ужуражылганың кол түңнелдерин чугаалаан.

ШЫН Хостуг хүреш

Февраль 28-29 хүннеринде чаарттыгган “Сүбедей” спорт ордузунга 16 харга чедир элээди оолдар аразынга Сибирь Федералдыг округтун бирги чери дээш, хостуг хүреш маргылдаазы үш хевис кырынга бедик деңнелге эрткенин кол шииткекчи Меңги Санаа база тренерлер өөрүп демдеглээннер. Маргылдаага ниитизи-биле 256 мөге хүрешкен. Ооң иштинде бистиң республикадан 131, Красноярск крайдан 16, Кемерово облазындан 28, Иркутскиден 35, Новосибирскиден 18, Хакасиядан 25 спортчу киришкен.

Россияның бирги чери дээш маргылдааларга бистиң мөгелеривистиң бедик көргүзүлгелерин өөренип көргөш, бо чылын СФО чергелиг хостуг хүреш маргылдаазын Кызылга эрттирерин Россияның Спортчу хүрештер федерациязы чөпшээрээн. Бүзүрелди ышкынмас дээш, ТР-ниң Спорт яамызы белеткел ажилдарын баш удур чоруткан. Спортчу командалар белеткээр төп маргылдааны бедик деңнелге эрттирери-биле чарлакчыларны, таблога сан көргүзөр база хевис кырынга ажылдаар шииткекчилерни белеткээн. “Сүбедей” спорт ордузу, олимпийжи курлавырлар училищези база спорт школалары сагылга-чурумну бедик тудар талазы-биле болгаш келген тренерлер, шииткекчилерге дуза кадар ажилдарны чогумчалыг чорутканнар.

Ийи хүн үргүлчүлээн маргылдааның түңнелинде, бистиң республиканың мөгелери команда аайы-биле бирги черге үнгөш, 23 мөге 5 шыырак дээн мөгелерниң санынче кирип, март айның

төнчүзүндө Москва облазында Чехов хоорайга болур Россияның бирги чери маргылдаага киржир эргени алган. Оларның аразындан дараазында мөгелер шаңналдыг черлерни алган. Эң чиик деңзи — 38-ке 3-кү черни Чөөн-Хемчиктен Сайдаш Ховалыг (тренери А. К. Делгер-оол), 41 килге 2-ги черни Барыын-Хемчиктен Эртине Намнан (тр. Б. А. Күжүгет), 3 дугаарын Чойган Сат (тренери А.К. Делгер-оол), 44 килге бирги черни Эрзинден Каң-Болат Дамба (тренери С.В. Ламажап), 3-кү черни Кызыл кожуундан Чечен-оол Дармажап (тр. А. О. Мачанмаа, В. Н. Оюн) база Бай-Тайгадан Дидим-оол Даржаа (тр. С. О. Даржаа), 48 килге 1-ги черни (СШОР-ЦСКА) Сайындай Сарыглар (тр. М. М. Санаа), 3-кү черни Ак-Довурактан Салим Ооржак (тр. А. А. Ооржак), 57 килге бирги черни Барыын-Хемчиктен Кежик Ооржак (тр. Т.А. Ооржак), 2 дугаарында Чөөн-Хемчиктен Айдемир Монгуш (тр. М.М. Монгуш), 3-кү черни Ак-Довурактан Найдан Сат (тр. А.А.

Ооржак) олар элээн. Аар деңзилиг 85 кил чедир мөгелер аразынга 2-ги черни (СШОР ОЛИМП-ЦСКА) Сүлдө Донгак (тр. А. А. Самдан), 3-кү черни Барыын-Хемчиктен Ачыты Күжүгет (тр. Э.В. Күжүгет) алган.

Ийи дугаар черге Кемерово облазының командазы (3 тилекчилерлиг база 2 үшкү черлерни алган мөгелерлиг) кирген. Иркутск облазы (2 тилекчилиг, 3 ийи дугаар, 2 үш дугаар чер алган мөгелерлиг) ниити 7 шаңналдыг база Новосибирск облазы (2 тилекчилиг, 1 ийи дугаар, 3 үшкү черниң) ниитизи-биле 6 шаңналдыг 3-кү черлерни элээннер.

Маргылдаа үезинде хоочун тренер башкы, афган дайынының киржикчизи — Кызыл Сылдыс орденниң эдилекчизи, делегей чергелиг шииткекчи Мерген Ооржакка ужуражып, бистиң оолдарывыстың хүрежин кайы хире деп үнелеп көрүп турарын сонуграп айтырдым. Ол бодунуң көрүжүн дорт чугаалады. Бистиң оолдарывыс 57 килге чедир ажырбас, ортумак деңнелдини база оон аар килдерде шаңнал чок болганы дээш сагыш човап, хүрештиң деңнели амгы үеде чаңгыс черде турупканын демдегледи. Ынчангаш тренер башкыларга хүрештиң техниказын, дүрүмүн, психологтук дуза ажылын

ЭЛЭЭДИЛЕР КҮЖҮН ШЕНЕШКЕН

эки өөредирин сүмеледи. База ол ышкаш Россия чергелиг шииткекчилерни белеткээри хостуг хүрештиң сайзыраарына чугула деп демдегледи. Хостуг хүрешти база уруглар хүрежин сумуларга, кожууннарда калбаа-биле сайзырадырын, ол ышкаш бедик деңнелдиг делегей, олимпий оюннарының тилекчилерин белеткээринге шупту арга-хоргаларны, телевидирлерни ажытап, күженишкенин ажылдап

тургаш, чедип алып сорулгалыг ажылдаарын күзеди.

Бо маргылдаага Барыын-Хемчиктин, Кызылдың СШОР-ЦСКА, Эрзинниң мөгелери эки белеткелдин көргүзүп, тилекчилер болган. Россияның бирги чери дээш маргылдаага бистиң мөгелеривис бо хүнден эгелеп, бүгү талазы-биле шыырак белеткелди уламчылап, чорудуп элээн.

Алексей ЧАМБАЛ-ООЛ.

ЧАРЛАЛ • РЕКЛАМА

Тываның көдээ ажил-агый техникумунуң зоотехния салбырын 1969 чылда дооскан эш-өөрүмге Шагаа таварыштыр быжыг кадыкшылды, аас-кежикти, бүгүдөгү чедишкinnerни күзеп олур мен.

ХАРЫЛЗАЖЫР ТЕЛЕФОНУ: 8-901-136-7802
Д.Д. ОНДАР.

ИЗВЕЩЕНИЕ

Администрация Каа-Хемского района Республики Тыва информирует о предоставлении главе крестьянского (фермерского) хозяйства в аренду земельный участок из категории земель сельскохозяйственного назначения, находящийся по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Ильинка, местечко «Сочулай», с разрешенным использованием животноводства, общей площадью 151102 кв. м.

Заинтересованные в предоставлении земельного участка граждане вправе подать заявление о намерении участвовать в аукционе на право заключения договора аренды в течение 30 календарных дней с даты опубликования настоящего объявления по адресу: Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Сарыг-Сеп, ул. Енисейская, д. 143 с понедельника по четверг с 9.00 часов до 15.00 часов администрация Каа-Хемского района.

Главный специалист отдела по управлению имуществом и земельным ресурсам, строительству и контролю Олет А.А.

Администрация Каа-Хемского района Республики Тыва информирует о предоставлении главе крестьянского (фермерского) хозяйства в аренду земельный участок из категории земель сельскохозяйственного назначения с кадастровым номером 17:04:1701002:1, находящийся по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Дерзиг-Аксы, местечко «Алаак», с разрешенным использованием животноводства, общей площадью 2000000 кв. м.

Заинтересованные в предоставлении земельного участка граждане вправе подать заявление о намерении участвовать в аукционе на право заключения договора аренды в течение 30 календарных дней с даты опубликования настоящего объявления по адресу: Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Сарыг-Сеп, ул. Енисейская, д. 143 с понедельника по четверг с 9.00 часов до 15.00 часов администрация Каа-Хемского района.

Главный специалист отдела по управлению имуществом и земельным ресурсам, строительству и контролю Олет А.А.

Утерянный аттестат серия 01704 №000003665 от 20.06.2014 года, выданный МБОУ СОШ с. Кочетово Тандинского кожууна на имя **Ондар Начын ВЯЧЕСЛАВОВИЧА**, считать недействительным.

Утерянный аттестат об основном общем образовании (9 классов) серия 01724003306659, выданный 28.06.2017 года МБУ Ийская СОШ на имя **Тандарай Чаяна АЛЕКСЕЕВНЫ**, считать недействительным.

Продам готовый бизнес: торговую точку с оборудованием в ТД «Гаруда», первый этаж, отдел колбасных изделий и сыров.
ТЕЛ: 8-963-203-9916.

ЧАШТАРГА ТЫВЫСКАН ХОВАР АТТАР

Кижн төрөлгөтен тып-тып келген үеден бээр чаш уруг-дарыгга атты тыпсып чораан. Ол аттар ук чоннуң культуразын, ажил-чорудулганын хөрөчилеп турган.

Буддизмни хүлээп алырының мурнунда тывалар ажы-төлүңгө кандыг төрөл-аймактарга хамааржып турарындан (Салчак, Саая...), даштыкы омур-хевиринден (Чараш-оол, Хензиг-оол...) база ийи уткалыг — Өшкү-Саар, Арбын-Кежик дээр ышкаш аттарны тыпсып турган.

Оол уругларга — оол деп кожумактыг, а кыс уругларга «кыс» азы «уруг», -маа (тибет дылда «авай» дээр уткалыг) деп кожумактыг аттар болур.

Оон ыңай, чаңгыс даялдыг сөстен тургустунган аттарга өске кожумактар немеп каан аттар база бар: Лопсан — Лопсанчап; Күнзең — Күнзеңмаа.

Буддизмни шажын тывылгандан бээр, чаа төрүттүнген чаштарга бурган аттары, шажын номнарының болгаш өөредииң, ламаларның эргелерин айыткан сөстерден укталган аттарны тыпсып эгелзэн. Ол аттар колдуу тибет болгаш моол дылдардан келген аттар болур.

База бир хуу аттар бөлүү — орус дылдан келген хуу аттар болур. А ол аттар база өске европа чоннарындан чедип келген аттар. Чижээ: Александр — «камгалакчы», бурунгу грек дылдан укталган ат болур. Тыва чон уруг-дарыыңга 1947 чылдан эгелеп, орус аттарны тыпсып эгелзэн, ол үеден эгелзеш фамилия, адазының ады дээш хөрөчилел, документилерни аайлап эгелзэн.

Кижиниң ады — ол анаа-ла сөстер звес, а адында кандыг утка сиңирип каанындан база

бүгү чуртталгазының оруу кандыг болурун көрүп болур.

Амгы үениң чамдык ада-иелери ажы-төлүңгө аттар бээрде утказын ожаавайн, анаа-ла боттарының үзел-бодалы-биле азы даашкыр дыңналып турарын бодап берип турарлар. Ат бээри — улуг харысалга-дыр, чүү дээр ийик, «корабльды канчаар адап каар сен, ол ынчаар эжиндирер»...

2019 чылда төрүттүнген чаштарга берген эң-не хөй аттар:

Эр аттар: Начын (66), Алар (64), Доржу (55), Субудай (Субедей) (55), Александр (47), Тензин (Дензин) (47), Сайын (47), Батыр (43), Каң-Демир (41), Арзылаң (Арслан) 39.

Херээжен аттар: Александра (111), Дарина (Дарья) (99), Аделина (Аделия, Адель, Аделья, Адельяна) (90), Асель (Аселя, Аселия, Асселия, Ассель, Асселя) (76), Амелия (65).

2019 чылда тывыскан ховар болгаш солун аттар:

Эр аттар: Аварга, Аарон, Азам, Агым, Адам, Ади-Хаан, Адучин, Айгор, Айдай, Айдызан, Айдэр, Айнурад, Айыран-Санаа, Алангыш, Анхель, Арбын, Аристар, Арзылаң-Кудерек, Арнольд, Артан-Санаа, Артемур, Аянчы, Багыр, Балчиням, Бахтияр, Бүдөгечи, Бургат, Буян-Бадырғы, Буянын, Баярсайхан, Баят, Всеволод, Всеслав, Галсан, Гантумэр, Гунжан, Далайжап, Дамыр, Дангырак, Дашинима, Демир-Чаан, Денгер, Диңмиттиг, Дольган, Доменчик, Доминик, Доржнамжом, Дуганчы, Ирбиш, Кажык, Казы, Казылган, Кайлас, Камгалакчы, Канчаан, Карэн, Кива, Кончог, Күзенги, Күчүтен, Кюльхан, Лубсан, Людамир,

Мартаажык, Мархаан, Мерзе, Меспей-оол, Мөге, Моисей, Мөнгүлек, Мөндүме, Намзырайжап, Намсел, Намсер, Одагмед, Окпан, Октай, Омар-Хаям, Омеллан, Оргаатан, Сайлыг, Сайын-Дээр, Сайнбата, Самбаха, Самнаар, Саяхат, Соломон, Сомбреро, Сорумбил, Спартак, Субурган, Сувад, Сунил, Сыдымчы, Сыгыт, Сырын, Таджан, Төрөпчи, Трисонг, Туван, Уян, Хүндүжүк, Чагатай, Шаңнаан, Шарлан, Шерхан, Шынар, Эреге, Эртежи.

Херээжен аттар: Аада, Ави́гея, Авырал, Адема, Айбигэ, Айгиза, Айдың-Дээр, Айлываа, Айхыраа, Айшвария, Айырак, Ак-Лина, Алэрия, Ариунтуя, Арья-Нариана, Арьявала, Асу, Ахлам, Аюсана, Аялзы, Балтанхамо, Биядара, Ваджрама, Венера, Весна, Гамилия, Гианэя, Дайра, Дадарина, Даңгыраа, Дари, Дарига, Делигира, Донома, Доржээ, Ен-Цуу, Есуй, Жанелия, Каныкей, Католия, Лайжит, Ламита, Лан-Суу, Лея, Матильда, Меланитта, Мегим, Мишель, Мөнгүнаш, Мөнгүнтай, Мөнгүнчаш, Нанзата, Наргица, Ойнаарак, Рапунцель, Ригчема, Риша, Сагылдак, Сайынды, Сайытмаа, Саран-Туяа, Сатчыгаш, Сувада, Сыгырга, Сю-Льи, Тунсайара, Хадича, Хүлүмзүрүг, Хүннээрэк, Цече, Чайылаш, Чаражай, Честек-Кат, Чозом, Чуруу, Эвилеп, Эне-Сай, Ээлдек, Янсылу.

Шойгу деп атты 2017 г. — 18 чаштарга тывыскан, 2018 г. — 10, 2019 г. — 24 оолдарга;

Субедей (Субудай) деп атты 2017 г. — 39, 2018 г. — 54, 2019 г. — 55 оолдарга берген;

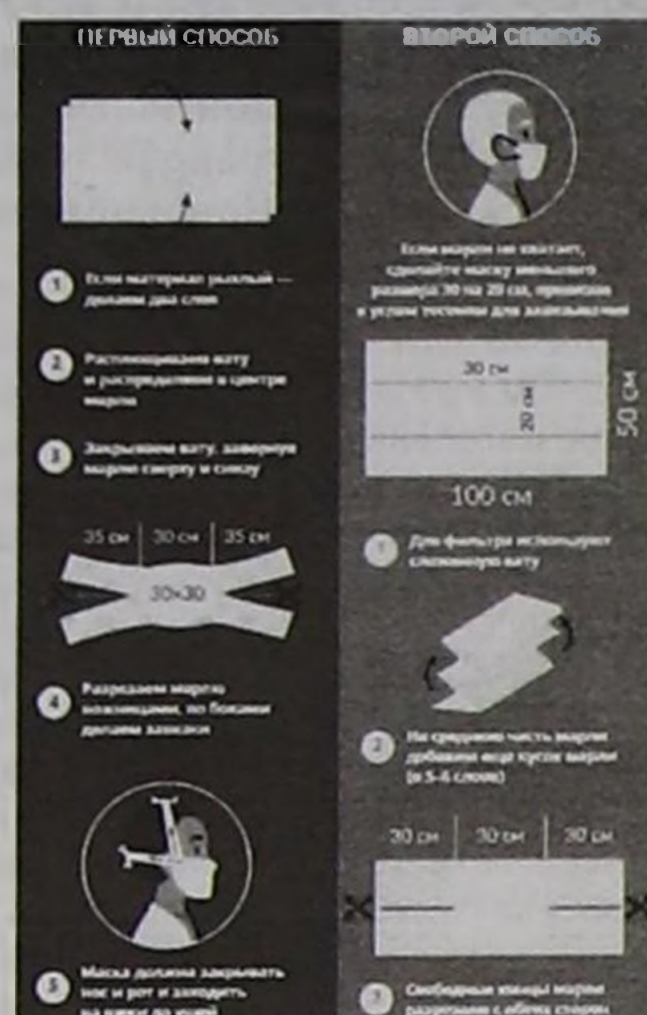
Амелия: 2017 — 44, 2018 — 86, 2019 — 65 уруглар ындыг аттыг болганнар.

Тыва Республиканың ХБАБ Эргелели.

КАДЫК КАМГАЛАЛ ЯАМЫЗЫНЫҢ ДЫҢНАДЫ

Чурттакчы чондан аптекарларда эмчи маскалары чок болуп турар деп хомудалдарның хөйү-биле килип турарын барымдаалааш, Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының дыңнадып турары: маскарларның аптека албан черлеринде сатпайн турарын — ону бүдүрүп турар заводтарда болгаш чедирип турар фирмаларда чок болуп турары - биле тайылбырлаар.

Ол маскарларның орнунга хөй катап ажыглаар 40 рубльдиң маскарларын Кызыл хоорайда «Азия-фарм» аптекаларындан садып ап болур. Аптекаларның адрестери: Калинин кудумчузу, бажың №16, Гагарин, №7, Дружба, №11. База ол ышкаш, хөй катап ажыглаары-биле, марля азы марля материалдыг пөстер-биле боттары кылып ап болурун сүмелеп турар. Чуруктарда ону канчаар кылырын көргүзүп каан.

солуннун сайтызы: //shyn.ru

электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Үндүрүлгениң тиражы: 3921 кезек

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.
Кол редакторнун хүлээлгезин күүсөдип турар **В.Э. Чанзан.**
Редактор **А.В. Хомушку.**
Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн адрези: 667000. Тыва Республика Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Редактор — 2-01-35.

Солун чыскаакчылары:
С.Н. Монгуш, Ч.Н. Мачык. — 2-17-94
Корректорлар **В.О. Куулар, Ч.О. Саая.** — 2-17-94

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хай-гагарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүзэн. Хөрөчилелдин дугавы — ПИ №ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» АН-ге парлав. (Индекс: 667000. Тыва Республика, Кызыл, Шетинкин болгаш Краченко, 1). Солунда парлаттыг материалдарның авторларын бодолдору редакцияның туруктуу-биле дүүлөйин барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.
Чаңдылгa индексиз: хуу ююлгөлөргө — П8866, организацияларга — П8860
Солун неделяда үш катап үнөр. Хемчээли 2 парлар ама.
Номерни парлаггаже дужавагы: график өзүгүр — 21.00, хөрөк ырында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 2-11-52 телефонче долгав.